

Hoe en waarom *koren* tot *koring* werd

Marc van Oostendorp

Grote en diepzinnige kwesties die direct raken aan het wezen van het menszijn of bijvoorbeeld aan de relaties tussen taal, denken en werkelijkheid — daar zijn sommige mensen dol op. Voor zulke mensen is een fonoloog waarschijnlijk maar een oppervlakkig wezen, met zijn interesse voor de kleinste onderdelen van de taal — voor de klanken die nog niet eens betekenis hebben, de bewegingen van de mond, de minimale trillingen in de lucht. Van alle afdelingen van de taal- en letterkunde is de fonologie misschien wel de oppervlakkigste.

Ik ben fonoloog. Mij interesseert bijvoorbeeld het feit dat de Nederlandse medeklinker <n> soms correspondeert met <ng> in het Afrikaans; dat het Nederlandse *koren* in het zuiden ooit tot *koring* is geworden. Dat lijkt een onbelangrijke kwestie — de toevoeging van een letter, die correspondeert met een andere plaats in de mond om een medeklinker te maken. Dat is een verandering die misschien aan luiheid van de sprekers kan worden toegeschreven, aan toeval, aan invloed van een of ander Nederlands dialect of van een andere taal. Je kunt die verschillende mogelijkheden langsgaan en dan beslissen dat een van hen het waarschijnlijkst is. Maar veel meer valt er daarna toch niet over te vertellen? Waarom zou je zoiets bestuderen in plaats van de grote vragen in ons korte leven? Nu, als je maar diep genoeg in de details duikt, stuit je vanzelf op grote vragen. Door goed op te letten hoe de mensen hun woorden uitspreken, kunnen we van alles leren over die mensen. Als we goed kijken naar deze ene kwestie, zien we daar ineens een hele wereld van raadsels en merkwaardigheden in weerspiegeld. En het prettige van kleine kwesties is dat ze ons in ieder geval de illusie kunnen geven dat we er grip op kunnen krijgen. In dit stuk wil ik laten zien dat we naar aanleiding van de paar millimeter verschil die er in de mond zijn tussen <n> en <ng> gekeken kan worden naar de geschiedenis, naar de grote wereld, naar kindertaal en naar modieuze ontwikkelingen in de taal.

Geschiedenis

Laten we eerst eens de geschiedenis in duiken. Zeventiende-eeuwse Nederlandse schrijvers typeerden Hollandse boeren door hen ng te laten zeggen in plaats van n: *wangt*, *hongd*, *Frangs*, *bysongder*. In Warenar van P.C. Hooft lezen we bijvoorbeeld, met een flauwe woordspeling:

Geertruyd:

Ick segh je waert niet veer verloren as sy jou ghevonghden hadt
O die kan immers kallen

Ritsert:

Ofser tangt vol mongden hadt.

Maar ook bij Langendijk, bij Huygens, bij Bredero en een groot aantal andere schrijvers vinden we deze spelling, altijd als het over boeren of ander nederig volk gaat. Vreemd genoeg is er op dit moment in de Hollandse dialecten niet veel van het verschijnsel meer over; in de afgelopen drie-, vierhonderd jaar lijkt het bijna helemaal verdwenen. In het proefschrift van Jo Daan uit 1950 kunnen we nog terugvinden dat het in die tijd in Wieringen gebruikt moet zijn, en Harrie Scholtmeijer beschreef het zelfs in

1996 voor Bunschoten-Spakenburg, maar dat zijn op zijn best grensgebieden of anders conservatieve bolwerken waar je dialectbehoud kunt verwachten van het uitgestrekte territorium waar we dit verschijnsel ooit te vinden moet zijn geweest of anders conservatieve bolwerken waar je dialectbehoud kunt verwachten. Wel lijkt het in Zeeland en in Vlaanderen nog te kunnen worden teruggevonden, maar dat dan toch weer net even anders, zoals ik hieronder zal laten zien.

Als we willen weten waar die Afrikaanse <ng> in *koring* vandaan komt, zouden we kunnen denken dat we nu klaar zijn: die komen uit de Nederlandse dialecten die aan de basis van het Afrikaans hebben gelegen. Maar als we heel gedetailleerd kijken, zien we dat er toch ook verschillen zijn: zoals we nog zullen zien werd de Hollandse <n> tot <ng> onder net iets andere omstandigheden dan de Afrikaanse.

Er zijn ook andere talen geweest die aan het Afrikaans hebben bijgedragen en waarin een <n> een <ng> geworden is. Volgens de Nederlandse taalkundige Hans den Besten waren de oost-Maleise dialecten bijvoorbeeld heel belangrijk. En in die dialecten zeg je *boelang* in plaats van *bulan* 'maand', *kasiang* in plaats van *kasian* en *toewang* in plaats van *tuan* 'meneer'. Ook hier is de vergelijking natuurlijk suggestief, maar ook hier blijken er als we beter kijken grote verschillen te zijn.

Het is in de literatuur bij mijn weten nog niet beslist wie er gelijk heeft in de discussie over de oorsprong van de Afrikaanse <ng> — degene die zeggen dat die klank uit Europa komt, of degene die zeggen dat de oorsprong in Azië ligt. Als fonoloog ben ik ook veel meer geïnteresseerd in die verandering zelf: wáárom verandert de ene klank in de andere in drie delen van de wereld? Wat in de mensenmond, of in het mensenhoofd, veroorzaakt zo'n verandering? Welk deel van de grote wereld wordt hier in het kleine detail weerspiegeld?

Een paar millimeters in de mond en de functie van taal

Eerst maar eens: wat is dat kleine detail? De klanken van een taal maak je met je keel en met de organen rond je mond, je tong en je lippen. Vooral je tong is een elastisch orgaan dat allerlei verschillende standen kan aannemen. De meeste medeklinkers van het Nederlands, het Afrikaans en alle andere bekende talen worden gemaakt door de luchtstroom -tijdelijk af te sluiten: met je lippen, met de voorkant van je tong of met de achterkant van je tong. Een p en een v maak je bijvoorbeeld met je lippen, een t en een z met de voorkant van je tong en een k en een g vooral met de achterkant van je tong. De <n> en de <ng> zijn letters die staan voor zogenoemde nasale medeklinkers — die klanken worden in het fonetisch alfabet geschreven als /n/ en /ŋ/. (Om een fonetische transcriptie zet ik altijd schuine strepen. Nasale medeklinkers maak je door ergens in je mond de luchtstroom uit je longen helemaal te blokkeren en tegelijkertijd die luchtstroom door je neusholte naar buiten te laten stromen. Bij de /n/ maak je die blokkade met de voorkant van je tong, bij de /ŋ/ met de achterkant. Er is ook een nasaal die je met je lippen maakt; dat is de /m/.

De verandering van /n/ naar /ŋ/ is dus maar klein. Het gaat om het verschil tussen de voorkant en de achterkant van de tong, en dat zijn maar enkele millimeters. De vraag is dus: waarom gebruiken mensen in sommige gevallen liever de ene kant van de tong dan de andere? Als we naar de zeventiende-eeuwse Nederlandse dialecten kijken, dringt zich een eerste idee op. In die dialecten wordt de /n/ alleen maar tot /ŋ/ als hij wordt voorafgegaan door een a of een o: we vinden wel *dangs* en *hongd*, maar niet bijvoorbeeld *kingd* in plaats van *kind*. Nu worden de a en de o met de achterkant van de tong gemaakt,

maar de *i* en de *e* met de voorkant. In die Nederlandse dialecten geldt dus de volgende regelmatigheid:

1. Een nasale medeklinker wordt met de achterkant van de tong uitgesproken na een klinker die ook met de achterkant van de tong wordt uitgesproken.

Voor een fonoloog is dit helemaal niet zo vreemd. Dat klanken zich aanpassen aan hun omgeving, dat ze het liefst worden uitgesproken op dezelfde plaats als de klanken in hun omgeving is een heel alledaags verschijnsel. Je zou het kunnen wijten aan de 'luiheid' van de sprekers, als die term niet zo negatief klonk — het is in ieder geval makkelijker om twee opeenvolgende klanken met hetzelfde stukje van de tong te maken, dan met verschillende stukjes van de tong.

Vooraf nasale medeklinkers zijn trouwens gevoelig voor dit soort luiheid, misschien omdat het toch al niet zo goed te horen is waar de mond precies wordt afgesloten als de lucht door de neus naar buiten stroomt. Het loont dan vrij letterlijk nauwelijks de moeite om de klanken te onderscheiden.

Een verklaring zoals ik zojuist heb gegeven noemen we een *functionele* verklaring. Aan de taal wordt een bepaalde functie toegekend, meestal is dat communicatie — de spreker zegt iets omdat hij een bepaalde hoeveelheid informatie wil overdragen aan de luisteraar en dat met zo min mogelijk moeite wil doen.

Functionele verklaringen zijn momenteel heel populair in de fonologie, maar er zijn ook problemen mee. Zo is lang niet altijd even duidelijk wat de functie van taal precies is, en welke eigenschappen van taal nu wel of niet aan zo'n functie kunnen worden toegeschreven. Vaak wordt er bijvoorbeeld gesteld dat taal in de eerste plaats een communicatiemiddel is, maar dit gebeurt dan zonder dat duidelijk wordt aangetoond hoeveel procent van het menselijke taalgedrag inderdaad kan worden begrepen als 'communicatie' (dat wil zeggen het transporteren van informatie van het ene mensenhoofd van het andere) en hoeveel als zelfexpressie, poëzie, bevestiging of instandbrenging van sociale relaties, enzovoort. Uit recent onderzoek blijkt dat 86 procent van de ongeveer 40.000 woorden die (Engelse) mensen gemiddeld op een dag zeggen, gewijd is aan persoonlijke relaties en belevenissen. Dat valt nauwelijks onder het hoofdje van inhoudelijke communicatie.

Het probleem met functionele verklaringen is al met al dat we iets (de fonologische vorm) proberen te verklaren uit iets anders (de 'functie' van taal), terwijl we niet eens precies weten wat dat andere is. Dat is een reden om zulke verklaringen met enig wantrouwen te bezien. Dat het heel ingewikkeld is met die functies blijkt ook al als we naar andere talen dan het Nederlands en het Afrikaans kijken. In het Kantonese dialect van Hongkong gebeurt bijvoorbeeld precies het omgekeerde van wat in het zeventiende-eeuwse Hollands gebeurde: een <ng> wordt er tot <n> na een *a* of een *o*. In plaats van *ang* zeggen ze in Hongkong *an*. In plaats van *Hongkong* zeggen ze *Hon-kon*. Toch hebben ze er precies dezelfde monden, precies dezelfde drang tot communicatie en zijn de mensen er waarschijnlijk niet luier of minder lui dan de zeventiende-eeuwse boeren in het Waterland.

De ng in Europa

Het wordt allemaal nog merkwaardiger als we de andere kant op kijken: niet naar de klinker die aan de nasaal voorafgaat, maar naar de medeklinker die er op volgt. Na een *n* die in het Hollands tot *ng* werd, staat altijd een *d*, een *t* of een *s*. Dat zijn nu net precies allemaal medeklinkers die met de voorkant van de tong worden gemaakt. Een woord als

man, waar er helemaal geen medeklinker op de *n* volgt, wordt nooit tot *mang*. Ook vormen als *langp in plaats van *lamp* worden niet aangetroffen. Als we naar deze kant van het woord kijken, lijkt het erop dat we al met al de volgende regelmaat kunnen ontdekken:

2. Een nasale medeklinker wordt met de achterkant van de tong uitgesproken voor een medeklinker die met de voorkant van de tong wordt uitgesproken.

Het gaat er vanaf de achterkant van het woord gezien dus precies omgekeerd aan toe dan we zouden voorspellen met de eerder gegeven 'functionele verklaring': twee klanken die naast elkaar staan willen hier juist zo min mogelijk op elkaar lijken. Als de ene op de ene plaats in de mond wordt gemaakt, moet zijn buur het liefst op een andere plaats in de mond worden gemaakt.

Het wordt nog ingewikkelder als we in de beschouwing betrekken dat er ook veel dialecten zijn waarin elke *n* aan het eind van de lettergreep een /ŋ/ wordt, wat er ook voor of achter komt. Voorbeelden van zulke dialecten vinden we in Limburg. Van Ginneken schreef al (1935:313):

" Evenals *hond* hier tot *honkt* is geworden, heet hier thans de *eend* een *enkt*; en evenals het oude *onder* hier nu *onger* klinkt, spreekt men *vinden* uit als *vingen*."

Dat laat in ieder geval zien dat de vorm van de klinker er in deze dialecten niet toe doet. Voorbeelden van dialecten waarin bovendien de voorwaarde dat er een volgende medeklinker moet zijn kan worden weggelaten vinden we bijvoorbeeld in Gent en Antwerpen; in deze dialecten wordt dus bijvoorbeeld *tien* tot *tieng*.

Het lijkt me dat de eerste, 'functionele' verklaring hiermee wel is weerlegd. De *n* wordt geen *ng* omdat het zo makkelijk is om twee klanken die naast elkaar staan hetzelfde uit te spreken. Het lijkt wel alsof de *n* aan het eind van de lettergreep hoe dan ook een neiging heeft om *ng* te worden:

3. Een nasaal aan het eind van de lettergreep is het liefst een [ŋ].

In de Hollandse dialecten waar we mee begonnen, kan dat alleen als de *buren* daar op een bepaalde manier (waar ik later op terugkom) aan meehelpen. Het Antwerps geeft veel onbekommerder aan die wens toe.

Er is nog iets wat natuurlijk met 3 verband houdt: er zijn in het Nederlands (en in veel andere talen) geen woorden die met *ng* beginnen. Woorden kunnen wel met *m* of *n*, beginnen, de woordenboeken staan er vol van, maar met een *ng* beginnen ze niet. Zoals een nasaal aan het eind van de lettergreep het liefst [ŋ] is, zo is hij aan het begin van de lettergreep kennelijk liever helemaal geen [ŋ].

Nu gaan we wat verder op de wereld kijken. We hebben hierboven al voorbeelden gezien dat in het Maleis ook iets dergelijks aan de gang is. Een ander voorbeeld vinden we in het Japans. Daar is een medeklinker die zich extreem aanpast aan de omgeving. Alleen aan het eind van een lettergreep, voor een pauze (als er geen medeklinker volgt) komt hij aan de oppervlakte als een [ŋ]-achtige klank. We vinden in het Japans dan ook woorden als *sekke*[ŋ] 'zeep', *ze*[ŋ] 'goedheid' en *ho*[ŋ] 'boek'. Het Japans is dus net als het Antwerps: het geeft onbekommerd toe aan 3. Het is onbelangrijk wat de voorafgaande klinker precies is. Dat geldt ook voor veel Romaanse dialecten, zoals het dialect van Montpellier, of de Portugese dialecten. Veel Romaanse talen hebben zogenoemde nasale klinkers, zoals te horen zijn in het Franse *bon* en *vin*: klinkers waarbij een deel van de lucht door de neus

naar buiten stroomt. In de zojuist genoemde dialecten zijn nasale klinkers op een bepaald moment gedenasaleerd — alle lucht is weer door de mond gaan stromen. Ter compensatie duikt er dan na de klinker ineens weer een medeklinker op, en die medeklinker is meestal een [ŋ]: b[ɔ̃] ‘goed’ werd b[ɔŋ] en [ũ] ‘een’ werd [uŋ].

Ook in Germaanse dialecten vinden we dit verschijnsel; zelfs in varianten van het Nederlands schijnen genasaleerde klinkers in Franse leenwoorden te kunnen worden uitgesproken als *restaur[ɑŋ]*, *sal[ɔŋ]*, enzovoorts. En in de Scandinavische talen worden dat soort woorden zelfs geschreven als *restaurang*, *salong*, enzovoorts.

In het dialect van de stad Keulen (dat plaatselijk Kölsch genoemd wordt) vinden we dat bijna *alle* medeklinkers aan het eind van de lettergreep het liefst met de achterkant van de tong worden uitgesproken. Dat valt in ieder geval af te leiden uit de vergelijking tussen de woorden uit het linkerrijtje met die in het rechterrijtje:

Hoogduits	Kölsch
<i>Zeit</i> [tsajt] 'tijd'	<i>Zick</i> [tsik]
<i>Leute</i> [lojtə] 'mensen'	<i>Lück</i> [lyk]
<i>schneiden</i> [ʃnajdən] 'snijden'	<i>schnigge</i> [ʃnige]
<i>braun</i> [brawn] 'bruin'	<i>brung</i> [bruŋ]
<i>binden</i> [bindən] 'binden'	<i>binge</i> [biŋə]
<i>bunt</i> [bunt] 'bont'	<i>bungk</i> [buŋk]

En zelfs kinderen, die nog bezig zijn hun moedertaal te leren, zijn gevoelig voor deze tendens. Kinderen moeten leren dat ze de klanken van hun taal op verschillende plaatsen kunnen maken, bij de lippen, met de voor- en met de achterkant van hun tong. Daarnaast moeten ze dan ook nog leren hun spieren zo te coördineren dat ze in één woord klanken op verschillende plaatsen van articulatie kunnen maken.

In dat proces zijn volgens de kindertaalfonoloog Claartje Levelt een aantal stadia aan te wijzen. Tijdens één zo'n stadium moeten alle klanken in een woord op dezelfde plaats in de mond gemaakt worden. Een kind kan tijdens dat stadium wel bijvoorbeeld *poef* zeggen (alle klanken worden bij de lippen gemaakt), maar niet *poes* (de t wordt niet bij de lippen, maar met de voorkant van de tong gearticuleerd).

In een volgend stadium kan het kind wel klanken maken met verschillende plaatsen van articulatie, maar alleen als de klanken die meer voor in de mond gemaakt worden, komen vóór de klanken die meer achterin de mond gemaakt worden. Het kind kan in dit stadium dus wel *poes* zeggen, maar nog geen *soep*. Medeklinkers met een plaats achterin de mond hebben dus een voorkeur voor een plaats achterin het woord. De voorkeur die ik in 3 heb genoteerd zou volgens Levelt een soort restant van deze voorkeur in de volwassen taal kunnen zijn.

Het blijft dan wel de vraag wat nu eigenlijk die merkwaardige voorkeur van kinderen verklaart. Waaróm moeten klanken voorin het woord komen als ze ook voorin de mond worden uitgesproken? Ik heb daar geen antwoord op, misschien is er ook hier wel weer een functionele verklaring mogelijk, al lijkt het me heel moeilijk die te vinden (de kinderen kunnen blijkens *poes* en *siet* (ziet) wel alle klanken maken, dus waarom zouden ze geen *soep* kunnen zeggen?) In ieder geval laat dit rondje om de wereld denk ik zien dat

het nuttig is om niet bij de eerste de beste voor de hand liggende verklaring te blijven steken. Er is altijd meer.

Nog een vraag: waarom blijft uiteindelijk bij de volwassenen de voorkeur juist bij de nasale medeklinker bestaan? Het ligt voor de hand hier een verband te leggen met het feit dat precies de nasalen zich altijd heel erg aanpassen aan hun omgeving — dat mensen als je goed luistert *aanpassen* zeggen en *aankomen*. Van de eerdere verklaring blijft in ieder geval staan dat de plaats in de mond er voor nasale medeklinkers nauwelijks toe doet. Als de lucht maar door de neus blijft stromen. Voor andere medeklinkers is plaats veel belangrijker.

De klanken voor en achter de n, de wereld rond

Toch blijven de zeventiende-eeuwse dialecten knagen. Waarom tellen daar de klanken links en rechts mee bij de beslissing om een nasale medeklinker al dan niet als [ŋ] uit te spreken?

We beginnen aan de rechterkant — waar normaal gesproken een *d* of een *s* of een *t* hoort te staan. Ik denk dat die klanken dienen om de grens van het woord af te dekken. In het Nederlands is die rechterrاند bij wijze van spreken heilig. Daar mag bijna niets veranderd worden. Als *man* dan *mang* zou worden, zou de rechterrاند van het woord ineens veranderen; maar als *mand* veranderd in *mangd*, is dat aan de rechterrاند van het woord niet af te lezen. Volgens mij mag het eerste daarom niet, en het tweede wel.

Er zijn meer dingen waaraan je kunt zien dat de rechterrاند van het woord heilig is:

- In veel Nederlandse dialecten kun je zogenoemde toonloze e's invoegen als dat voor de lettergreepstructuur beter uitkomt. *Kerk* is bijvoorbeeld niet zo'n mooi woord, omdat het eindigt op twee medeklinkers. Dus zeggen de mensen *kerrek*. Maar als je daar over nadenkt, constateer je dat je het ook anders zou kunnen doen, als het je vooral om lettergreepstructuur te doen was. Je zou dan ook kunnen zeggen *kerke* (zoals mensen met sommige buitenlandse accenten doen) en dat zou een nog net iets mooiere lettergreepstructuur opleveren: om *kerrek* te zeggen moet je de middelste *r* als het ware verdubbelen, maar voor de uitspraak van *kerke* is dat niet nodig. Er zijn bovendien allerlei redenen om te denken dat zo'n toonloze *e* zich helemaal niet zo prettig voelt in een lettergreep die met een *k* wordt afgesloten, zoals dit in *kerrek* gebeurt. Al met al zijn er redenen genoeg om te denken dat *kerke* eigenlijk beter is dan *kerrek*. Waarom zeggen we dan toch het laatste? Dat is de heiligheid van de rechterrاند.
- In sommige dialecten wordt een klinker tot een toonloze *e* als hij geen klemtoon krijgt. Je zegt dan *fonuhluhgie* in plaats van *fonologie* of *pluhzier* in plaats van *plezier*. Vooral de *e*-klank is meestal heel gevoelig voor deze verandering. Maar als de onbeklemtoonde klinker de laatste klank in het woord is, verandert hij nooit: niemand spreekt de onbeklemtoonde laatste klinker in *toffee* uit als een toonloze *e*, zelfs niet als ze klemtoon leggen op de eerste lettergreep.

Op basis hiervan kunnen we het volgende vaststellen:

4. De randen van het woord mogen niet (te veel) veranderen.

De vraag rijst hier natuurlijk welke veranderingen precies gelden als 'te veel'. Toevoeging van een stomme *e* in *kerke*, of toonloos maken van een klinker in *toffee* vallen er in ieder geval onder; de (synchrone) verandering van een /d/ in een [t] in *hond* valt er kennelijk niet onder. De verandering van *n* in *ng* wordt kennelijk in verschillende dialecten

verschillend geëvalueerd in dit opzicht. In sommige dialecten geldt hij kennelijk wél als een te grote verandering en mag daarom niet plaatsvinden als de nasaal de laatste medeklinker van het woord is (zoals in *man*), maar wel als die laatste medeklinker iets anders is, zoals een coronale medeklinker. In andere dialecten is de verandering van de nasaal kennelijk niet al te groot en mag hij ook plaats vinden aan de rand van het woord. Nu gaan we naar de andere kant van de nasale medeklinker kijken. Daar moest in de zeventiende-eeuwse Hollandse dialecten een *a* of een *o* staan, een medeklinker die net als de *ng* met de achterkant van de tong wordt gemaakt.

5. Nasalen moeten hun plaats van articulatie delen met een buurklank

Een nasaal wil in deze dialecten misschien wel met de achterkant van de tong gemaakt worden, maar kan dat alleen als er een buurklank is die ook zo gemaakt wordt. De vijf genummerde observaties zouden we nu kunnen zien als gedeeltelijk tegengestelde krachten die alle aan de klankvorm van een woord wroeten en trekken. De kracht in 3 sjort aan een nasale medeklinker tot het een [ŋ] geworden is; de krachten in 4 en 5 proberen een dergelijke verandering juist tegen te gaan. De populairste fonologische theorie van dit moment heet Optimaliteitstheorie en is in 1993 voorgesteld door de Amerikaanse taalkundigen Alan Prince en Paul Smolensky. Volgens deze theorie — in ieder geval in haar orthodoxe, door mij aangehangen vorm — zijn principes zoals de hier genoemde aanwezig in de grammatica van iedere taal. Waarom zijn talen dan verschillend? Omdat de krachten in verschillende talen niet even sterk zijn. In de ene taal wint de ene kracht, in de andere taal weer de andere. Alle taalvariatie is op deze manier op te vatten — als een manier om conflicten tussen tegengestelde krachten op te lossen. We hebben hiermee overigens nog niet het hele krachtenveld overzien, want we hebben hierboven gezien dat, bijvoorbeeld in het dialect van Hongkong, de nasaal soms juist anders wil zijn dan de klank die ernaast staat:

6. Twee klanken die naast elkaar staan mogen niet te veel op elkaar lijken.

Deze kracht staat heel duidelijk vrijwel loodrecht op die in 5. *Hongkong* mag dan beter zijn dan *hon-kon* volgens 5; maar volgens 6 is het precies andersom. Het is maar net aan welke kracht een taal de voorkeur geeft, welke vorm iemand uiteindelijk uitspreekt.

Het Afrikaans en modieus Nederlands

Er zijn voor zover mij bekend geen Nederlandse dialecten die een grammatica hebben die ook maar enigszins in de buurt komt van die van het dialect van Hongkong: dissimilatie (zie 6) speelt geen rol in de beschrijving van dit verschijnsel. Maar wellicht kan de verandering in het Afrikaans waarmee ik deze beschouwing begon wel in deze termen beschreven worden.

Allereerst moeten we dan nader kijken naar de conditie waaronder deze verandering plaatsvindt. Het valt dan op dat in de betrokken gevallen altijd sprake is van een toonloze *e*. Waarom die klinker? Een mogelijke factor die hier een rol speelt is dat de klinker die voorafgaat aan de [ŋ] altijd kort moet zijn: *bang* is goed, *baang* is niet goed. De *sjwa* is in ieder geval fonetisch de kortst mogelijke klinker. We zouden dit als volgt kunnen begrijpen: om de een of andere reden wil de velaire nasaal zo dicht mogelijk bij de klinker, de kern van de lettergreep, staan. Vanuit deze voorwaarde gezien is het niet zo vreemd dat de verandering van [n] naar [ŋ] uitgerekend in deze context plaats heeft gevonden.

Afgezien van de — in het Afrikaans niet aanwezige — mogelijkheid dat de velaire nasaal zelf optreedt als kern van de lettergreep — dat kan wel in de Oost-Nederlandse dialecten die vormen als *werkŋ* toestaan —, is de positie na de sjwa de best denkbare. Nu doet zich echter zowel in het Afrikaans als in het Nederlands iets merkwaardigs voor: de sjwa contrasteert niet met een [ɪ] voor een velaire medeklinker. Er zijn geen minimale paren waarin twee woorden alleen van elkaar verschillen doordat de ene vorm [ɪŋ] heeft en de ander [əŋ], zoals er ook bijvoorbeeld geen minimale paren zijn die leunen op een contrast tussen [ɪk] en [ək]. Bovendien gedragen lettergrepen van dit type zich ambigu. In meerlettergrepige woorden die eindigen op *-ing* valt de klemtoon bijvoorbeeld nooit op die lettergreep (in het Nederlands is de enige uitzondering (van een ongeleed woord) *sering*, waar de andere lettergreep een toonloze e heeft). Bovendien valt klemtoon in ongelede woorden altijd op een van de laatste drie lettergrepen, met twee belangrijke klassen van uitzonderingen. De ene klasse doet hier niet ter zake (*infinitief, accusatief*), maar de tweede bestaat uit plaatsnamen die eindigen op sjwa-*ing*-sjwa zoals *Scheveningen* en *Wageningen*. Dit zijn aanwijzingen dat de *ing*-lettergreep, net als toonloze lettergrepen klemtoon vermijdt. Aan de andere kant zijn er eenlettergrepige lexicale woorden met alleen *-ing* (*ring, zing, ding*), terwijl de enige eenlettergrepige woorden met een toonloze e functiewoorden zijn (*een, de, te*). Dit is juist een aanwijzing dat *-ing* wel degelijk een volle klinker draagt, of kan dragen.

Op zijn minst de spelling van de Afrikaanse vormen *toring, koring* en dergelijke is een aanwijzing in dezelfde richting: er wordt geen duidelijk verschil gemaakt tussen de toonloze e en [ɪ] in deze omgeving. Wat is er zo bijzonder aan de laatste klinker? Misschien dat hij met de punt van de tong gemaakt wordt. Het antwoord zou gelegen kunnen zijn in de kracht in 6: twee klanken die naast elkaar staan willen zo min mogelijk op elkaar lijken. Door de nasaal met de achterkant van de tong te maken krijgen we een sequentie als de volgende:

ɪ	ŋ	
voorkant	achterkant	van de tong

De klinker en de nasale medeklinker gedragen zich hier dus als punten van een magneet met dezelfde polariteit: ze stoten elkaar af. De vraag is of er meer bewijzen zijn dat zoiets gebeurt. Ik denk dat het mogelijk is om zo'n bewijs te horen in de Amsterdamse metro. Als je daar goed luistert naar wat er zoal gezegd wordt, hoor je binnen korte tijd vrijwel zeker uitspraakvarianten die we informeel zouden kunnen transcriberen als *Diemon, spannond*: de toonloze e wordt gerond voor een nasaal die gemaakt wordt met de tongpunt, /n/. Voor zover ik heb kunnen nagaan gebeurt dit overigens alleen als deze nasaal ook wordt uitgesproken, dus niet in *ete, lope*, enzovoort. Ik heb deze uitspraak in de literatuur niet gedocumenteerd gevonden, maar observeer hem zelf regelmatig, ook bijvoorbeeld bij deelnemers aan radiopanelen. Bovendien hebben meerdere mensen hem de afgelopen maanden bij mij gerapporteerd; het is kennelijk iets dat ineens een niveau van bewustheid begint te krijgen. (Met de internet-zoekmachine Google vond ik op 12 juni 2001 slechts twee voorkomens van de spelling *spannond*: een keer in een dagboekachtige tekst, en een keer in een tekst van mijzelf; zo wijdverbreid is de spelling kennelijk nog niet, zelfs niet in het tamelijk informele, dicht bij de uitspraak staande, spelsystemen dat sommige schrijvers op internet hanteren).

Het verschijnsel doet denken aan een andere ronding van sjwa, namelijk voor [l]: de uitspraak [vɔyəl, lepəl]. Deze uitspraak is veel wijder verbreid, al is hij niet terug te vinden in bijvoorbeeld het Uitspraakwoordenboek van Heemskerk en Zonneveld of in algemene inleidingen in de fonologie. We zouden deze ronding kunnen zien als een vorm van aanpassing: de l wordt gemaakt met ronde lippen en dat geldt ook voor de o. Voor l is deze analyse redelijk aannemelijk. Het is bekend dat deze medeklinkers een speciale relatie heeft met ronde klinkers — in de uitspraak van veel (jongere) Nederlanders bijvoorbeeld, waarin *Els* klinkt als *Ews*, maar ook in historische fasen van het Nederlands (*alt>oud*) en het Frans (*journals>journaux*). Al deze gevallen betreffen echter een l die een ronde klinker *wordt*, niet een medeklinker die zijn plaats deelt met een voorafgaande klinker. Bovendien is deze analyse niet gemakkelijk uit te breiden naar *spannend*: er is geen enkele reden om aan te nemen dat de n ook met de lippen wordt gemaakt. Er is namelijk een nasale medeklinker die wel met de lippen wordt gemaakt, en dat is de m. En die heeft dat effect helemaal niet: niemand zegt bij mijn weten *adom*. Mijn vermoeden is dan ook dat in alle gevallen van sjwaronding in het Nederlands niet zozeer sprake is van aanpassing (de kracht in 5) als wel van afstoting (de kracht in 6). Behalve met de lippen wordt de o-klank ook met de achterkant van de tong gemaakt; de l en de n daarentegen worden met de voorkant van de tong gemaakt. We krijgen dan structuren als de volgende:

e	l	e	n
achterkant	voorkant	achterkant	voorkant van de tong

Een reden waarom de afstoting hier beperkt is tot toonloze e, zou kunnen zijn dat de sjwa in het algemeen de klinker is die het gevoeligst is voor aanpassingen aan de fonologische context. De reden waarom de context beperkt is tot sonorante medeklinkers, zou kunnen zijn dat deze zelf af en toe ook als de kern van een lettergreep kunnen en willen optreden. De reden waarom het dan weer vooral de nasalen zijn die deelnemen kan zijn dat de nasalen, net als toonloze e, in het algemeen gevoelig zijn voor fonologische processen die plaats betreffen.

Conclusie

Binnen een paar bladzijden ben ik de hele wereld omgetrokken. Om de minimale verandering van n naar ŋ te begrijpen, hebben we drie continenten aangedaan — Europa, Afrika en Azië — en ons bovendien gebogen over zulke uiteenlopende verschijnselen als de fouten die kinderen maken als ze hun moedertaal leren en het modieuze taalgebruik in Amsterdamse metro's. Dan nog blijft er veel raadselachtig aan die verschuiving in de monden — die verschuiving van slechts enkele millimeters. Neem een klein detail en als je er lang genoeg over nadenkt, is niets meer zeker in het leven. De grote en diepzinnige kwesties zijn overal.

Bibliografie

- BARBOSA, J.M.M. (red.), 1965, *Études de phonologie portugaise*. Lisbon: Barbosa.
 BERGEM, DICK VAN, 1995, *Acoustic and lexical vowel reduction*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
 BESTEN, HANS DEN, 2000, 'The slaves' languages in the Dutch Cape Colony and Afrikaans vir', in *Linguistics* 38.5, p. 949-971.

- BOERSMA, P., 1999, *Functional Phonology*. Den Haag: HAG.
- BOOI, GEERT, 1995, *The Phonology of Dutch*. Oxford: Oxford University Press.
- DAAN, JO, 1985, 'Sociolecten en stijlen bij Bredero', in *Spektator* 14:254-260.
- DAAN, JO, 1997, 'Stads- en buitenlui. Typering door velarisering', in ARIANE VAN SANTEN EN MARIJKE VAN DER WAL (RED.) *Taal in tijd en ruimte*. Leiden: SNL, p. 183-191.
- GINNEKEN, JAC. VAN, 1935, 'De correlatie van harde en weke medeklinkers in het Oud- en Nieuwnederlandsch', in *Onze Taaltuin* 3.10, p. 302-317.
- HEEMSKERK, JOSÉE, EN WIM ZONNEVELD, 2000, *Uitspraakwoordenboek*. Utrecht, het Spectrum.
- HEEROMA, K., 1954, 'Nasalering en mouillering', in *Handelingen van het drie en twintigste Nederlands philologen-congres*. Groningen: Wolters, 19-21.
- HOEKSEMA, JACK, 1999, 'Velarisatie van /n/ in plat Hollands', in *TABU* 94-96.
- HUFMAN, MARIE K. EN RENA A. KRAKOW, 1993, *Nasals, Nasalisation and the Velum. Phonology and Phonetics 5*. San Diego: Academic Press.
- KIEFT, A.P., 1945, 'Gutturalisering en dentalisering in het Nederlands', in *De Nieuwe Taalgids* 38, p. 111-113.
- KLOEKE, G.G., 1932, *De tongvallen langs de Zuiderzee en op de eilanden*. Amsterdam.
- OOSTENDORP, MARC VAN, 2000a, *Phonological projection*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- OOSTENDORP, MARC VAN, 2000b, 'Wieringse nasaalvelarisering', in *Taal en Tongval* LII.1, p. 163-188.
- PANNEKEET, JAN, 1999, 'Iets over het dialect van de boer in Bredero's "Klucht van de koe"', in: JAN BERNS, GEERT DIBBETS EN PIET VAN STERKENBURG (RED.) *Weijnen Tnegentig*. Scriptum, Schiedam, p. 85-90.
- REENEN, PIET VAN, EN ANKE JONGKIND, 2000, 'De vocalisering van de /l/ in het Standaard-Nederlands', in *Taal en Tongval* 52.1, p.189-199.
- SCHEER, TOBIAS, 1999, Opmerking in *LINGUIST List* 10.316.
- SCHOLTMELER, HARRIE, 1996, 'Het Bunschoten-Spakenburgs te midden van de andere dialecten', in *Taal en Tongval* 48.2, p. 174-190.
- STROOP, JAN, 1994, 'Afgedwongen nasalering', in *TNTL* 110, p. 55-67.
- TAELDEMAN, JOHAN, 2001, 'Vlaamse klankfeiten en fonologische theorieën'. Manuscript, Universiteit Gent.
- TRIGO, R. LORENZA, 1993, 'The Inherent Structure of Nasal Segments', in: HUFMAN AND KRAKOW (RED.), p. 369-400.
- TROMMELEN, MIEKE, 1983, 'Phonological Properties of the Dutch Velar Nasal', in: M. VAN DEN BROECKE, V. VAN HEUVEN, W. ZONNEVELD (RED.) *Sound Structures. Studies for Antonie Cohen*. Dordrecht: Foris, 259-269.
- TROMMELEN, MIEKE, 1984, *The Syllable in Dutch*. Foris: Dordrecht.
- TROMMELEN, MIEKE, 1993, 'Lexical Word-Processes in Dutch', in *Linguistic Review* 10, p. 161-184.
- VERSTEGEN, V, 1953, 'D na n en l in een groep Oostlimburgse dialecten', in *Taal en Tongval* 5.4, p. 164-168.
- WEIJNEN, ANTOON A, 1939, 'Taalkaarten strand, hond en honger', in *Onze Taaltuin* 7.11, p. 343-349.
- YIP, MOIRA, 1991, 'Coronals, Consonant Clusters, and the Coda Condition', in PARADIS AND PRUNET (red), 1991, p. 61-78.